

دکتر محمد اسحاق

چندین سال پیش از استقلال هند (۱۹۴۷ م.) در سرزمین بنگاله در عهد انگلیسی‌ها چراغ زبان و ادب فارسی به کلی خاموش نشده بود؛ ولی رشته زبان و ادب فارسی از مردم این سرزمین منقطع به نظر می‌آمد و زبان فارسی فقط برای تحصیل در دانشکده‌ها و دانشگاه‌ها بود، جریان نگارشات ادبی متوقف شده بود و تعداد نویسندگان و سخنوران هم خیلی کم دیده می‌شد.

در این اوضاع آشفته که متأسفانه زبان و ادب فارسی رو به زوال بود، شهر کلکته که شهری انقلابی، تاریخی، علمی و ادبی بوده است، در آغاز قرن بیستم میلادی در آغوشش چنان شخصیت ارجمند و مفتخر را پرورش داد که نظیر آن در ایالت بنگال خیلی کم یافت می‌شود. آن شخصیت برجسته و لایق صد رشک دکتر محمد اسحاق بود که زبان و ادبیات فارسی را تقویت کرد و مانند مادر مهربان و پدر شفیق آن را چنان پرورش داد و پرداخت نمود که دوباره جوان و برنا شده با اوضاع زمانه همگام گردید و نام نیکوی دکتر محمد اسحاق را در سراسر کشور هند و جهان علم و ادب گسترش داد.

دکتر محمد اسحاق به تاریخ یکم نوامبر ۱۸۹۸ م. در کلکته پا به عرصه وجود گذاشت. نام پدرش حاج عبدالرحیم بود که یکی از رؤسای شهر به شمار می‌رفت. پس از حصول علوم مقدماتی در مدرسه عالی کلکته و دبیرستان هیر، در سال ۱۹۲۱ م. در دانشکده کلیسای اسکاتیش در مقطع لیسانس تحصیل کرد و بعد در سال ۱۹۲۳ م. از دانشگاه کلکته در موضوع ادبیات عربی با درجه ممتاز، فوق لیسانس گرفت.^۱

۱. مجله ایندو ایرانیکا، جلد ۲۲، شماره ۳-۴، ص ۱، سال ۱۹۶۹، کلکته.

وی در سال ۱۹۲۴ م. در بخش عربی و علوم اسلامی در دانشگاه داکا به عنوان دانشیار منصوب شد و بعد در سال ۱۹۲۶ م. در دانشکده اسلامی که اکنون موسوم به دانشکده مولانا آزاد است، در قسمت عربی و فارسی منصوب گشت و سپس، در سال ۱۹۲۷ م. رو به سوی دانشگاه کلکته نهاد و تا دوره بازنشستگی به عنوان رئیس بخش عربی و فارسی خدمت کرد.^۱ وی، گرچه در زبان و ادب عربی تخصص داشت ولی به عنوان یک دانشمند فارسی در هند و خارج از هند، شهرتی بسزا یافت و میان دانشمندان و دانشوران فارسی به سبب استعداد و لیاقتش قدر و منزلت گرفت. به هنگام تدریس در دانشگاه کلکته، دکتر اسحاق برای تحقیق و مطالعه زبان و ادب فارسی و تاریخ و فرهنگ ایران در سال ۱۹۳۰ م. به تهران رفت و در آنجا با استادان و دانشمندان ارجمند زبان و ادب فارسی صحبت کرد و با کمک آنها مواد علمی، ادبی، تاریخی و فرهنگی را گردآوری نمود.^۲ اهل زبان ایران، به خوبی از دکتر اسحاق استقبال کردند و مقامی شایسته به آن دانشمند فارسی اعطا نمودند که یکی از نمونه‌های آن، در سطور زیر درخور اعتنا می‌باشد. وحید دستگردی مدیر مسئول مجله ارمغان، که ادیبی نامور بود دکتر اسحاق را با این واژه‌ها یاد می‌کند:

”فاضل محترم آقای محمد اسحاق معلم ادبیات فارسی در دانشگاه کلکته که یکی از دوستان و مروّجان زبان و ادبیات فارسی و یکی از فضلا و دانشمندان هندوستان می‌باشند... ما کراراً یادآور شده‌ایم که هندوستان خزینه لغت و زبان و ادبیات ایران است و امثال آقای محمد اسحاق، گنجور و پاسبان این خزینه‌اند.“^۳

دکتر اسحاق در سال ۱۹۳۸ م. برای اخذ درجه دکتری رهسپار اروپا شد و از دانشگاه لندن در سال ۱۹۴۰ م. با موضوع «شعر فارسی معاصر» به زبان انگلیسی درجه دکتری دریافت کرد و سپس، به ممالک سوئیس، فرانسه و ایتالیا و غیره مسافرت نموده

۱. مجله ایندو ایرانیکا، جلد ۲۲، شماره ۳-۴، ص ۲.

۲. همان.

۳. مجله ارمغان، سال یازدهم، شماره ۷، ۱۹۳۰ میلادی، تهران.

و در نهایت به هند بازگشت^۱. علاقه بسیار او به زبان و ادبیات فارسی، و استعداد و صلاحیت و خدمات مهم وی به این زبان، باعث شد که دانشمندان ایران، برای احترام گذاری و توقیر و پذیرایی دکتر اسحاق همیشه چشم به راه باشند. دولت ایران برای شرکت در جشن هزاره فردوسی، دکتر اسحاق را دعوت نمود. آن ارجمند هندی در سال ۱۹۳۷ م. به ایران مسافرت کرد و در طوس در بزرگداشت فردوسی شرکت جست و خطابه علمی ایراد نمود^۲. وی دوباره به دعوت حکومت ایران در سال ۱۹۴۴ م. به ایران رفت و در تهران در اجتماع ایران شناسان جهان شرکت نمود و مقاله‌ای را با موضوع «ارتباط هند و ایران» ارائه نمود^۳. این خطابه‌ها از لحاظ علمی، تاریخی، ادبی و فرهنگی دارای اهمیت و ارزش زیادی می‌باشد به سبب آن خدمات ارزنده، دکتر اسحاق در سال ۱۹۵۹ م. «لوح زرین» دریافت نمود و بعدها برای خدمات سیاسی و ملی در راستای دوستی و ارتباط فرهنگی میان مملکت هند و ایران، حکومت ایران، به ایشان «لوح شاهی» اعطا نمود^۴.

دانشگاه کلکته در سال ۱۹۵۳ برای سخنرانی در جلسه یادبود سرعبدالله سهروردی او را انتخاب کرد و وی در موضوع «حروف تهجی فارسی» سه سخنرانی ایراد نمود. دکتر اسحاق در مذاکرات علمی در دانشگاه‌های کلکته، علیگر، انجمن آسیای بنگاله و در دیگر انجمن‌های علمی در کشور هند و خارج از کشور شرکت کرد و با مقاله‌های تحقیقی، پر ارزش و معلومات ارزنده، دانشجویان، پژوهشگران و دانش آموزان فارسی را مستفیض نمود^۵.

خدمات علمی و ادبی

زندگانی دکتر اسحاق، در مطالعه و تحقیق و ترویج و اشاعه زبان و ادبیات فارسی خلاصه می‌شد. این مرد دیوانه و شیفته و عاشق زبان و ادبیات فارسی، همیشه درگیر

۱. مجله ایندو ایرانیکا، جلد ۲۲، شماره ۳-۴، ص ۱.

۲. همان.

۳. همان.

۴. همان، ص ۴.

۵. همان.

این فکر بود که چگونه در پیشرفت زبان و ادبیات فارسی ایفای نقش کند و فراگیران این زبان، به مطالعه خویش ادامه دهند. با این هدف نیکو و علمی، وی در سال ۱۹۴۴ م. در شهر کلکته اداره‌ای به نام «انجمن ایران» تأسیس نمود که بزرگ‌ترین و مهم‌ترین کار اجرایی در زندگانی دکتر اسحاق می‌باشد.^۱ این انجمن، که نام و آوازه‌اش نه فقط در در کشور هند، که در سراسر جهان پیچیده است، یکی از مهم‌ترین و عظیم‌ترین انجمن‌های علمی، ادبی، تاریخی و فرهنگی در دنیا به شمار می‌رود. برای بزرگداشت پنجاهمین سال تأسیس این انجمن، جشن طلایی بسیار با شکوه در سال ۱۹۹۳ م. برگزار شد که در آن شخصیت‌های برجسته زبان و ادب فارسی از کشورهای ایران، افغانستان، بنگلادش و هند شرکت جستند و با سخنرانی‌های گرانقدر و مقاله‌های ارزنده، بنیانگذار انجمن را خراج عقیدت تقدیم نمودند. در حیات دکتر اسحاق، تنها کوشش و سعی بلیغ وی باعث شد که جشن هزاره «بیرونی» و «بوعلی سینا» نیز به ترتیب در سال ۱۹۵۶ م. و ۱۹۵۷ م. با تجلیل بسیار و پر شکوه در تالار انجمن ایران برگزار شود.^۲

همچنین، جشن بزرگداشت چهارصدمین سالگرد «ملا صدرا» و صدمین سالگرد «ای. جی. براون» نیز به کوشش دکتر اسحاق برگزار گردید که همه این جشن‌ها و بزرگداشت‌های گوناگون در راه مطالعه و پیشرفت زبان و ادبیات فارسی، موجب سیرابی تشنگان علوم گردید. علاوه بر برگزاری جشن‌ها و سمینارها، توجه دکتر اسحاق به چاپ کتاب‌های علمی، تاریخی، ادبی و فرهنگی مبذول گردید و کتاب‌هایی را با موضوعات مختلف همچون: دیوان قاسم کاهی، کشمیر در عهد سلاطین، عکس‌های ادب فارسی، نفوذ فارسی در ادبیات انگلیسی و مواردی دیگر را از سوی «انجمن ایران» منتشر گردانید.^۳

به منظور گسترش آوازه «انجمن ایران»، ضمن فعالیت‌های علمی، ادبی و فرهنگی، دکتر اسحاق مجله‌ای را به زبان انگلیسی و فارسی به نام «ایندو ایرانیکا» در سال ۱۹۵۶ م.

۱. مجله ایندو ایرانیکا، جلد ۲۲، شماره ۳-۴، ص ۳.

۲. همان.

۳. همان، ص ۱.

انتشار داد که هنوز این مجله پیوسته با در بر داشتن مقالات و مضامین علمی، تحقیقی، ادبی، تاریخی و فرهنگی از طرف انجمن چاپ می‌شود. شماره ۶۵ آن در سال ۲۰۱۲ م. با موضوع «فارسی در بنگاله» به چاپ رسیده است. این مجله، خیلی با ارزش، معروف و مقبول و در برگرنده معلوماتی ارزنده است و در همه مراکز علمی و ادبی در سراسر جهان، میان دانشمندان و پژوهشگران برجسته مورد تحسین قرار می‌گیرد. تعدادی از شماره‌های مجله که به یادمان دانشمندان و دانشوران ارجمند فارسی قدیم و جدید در هند و ایران اختصاص دارند، عبارتند از: شیخ سعدی شیرازی، حافظ شیرازی، عمر خیام، فردوسی، بوعلی سینا، جلال‌الدین رومی، ابوالفضل و فیضی، اقبال لاهوری و مولانا ابوالکلام آزاد و غیره^۱.

به منظور مطالعه و ترویج و گسترش زبان و ادبیات فارسی، دکتر اسحاق خود هم مقالات گرانقدر و ارزشمند و دارای معلوماتی ارزنده نگاشت که همه آنها، مشتمل بر موضوعات مختلف زبان، ادب، تاریخ و فرهنگ است که منتشر گردیده و به دانشجویان و پژوهشگران فارسی فیض زیادی رساندند. نوشته‌های وی که به زبان انگلیسی در مجله «ایندو ایرانیکا» از سال ۱۹۵۷ تا ۱۹۶۸ به چاپ رسیده‌اند، با فهرست موضوع در ادامه درج می‌شود^۲.

1. The Pre-Islamic Literature of Iran- Old Persian, Avesta and Pahlavi
2. Mirza Md. Taqi Bahar
3. Rudaki- the father of neo-Persian poetry
4. Rabia Quzdari- the first neo- Persian poetess of Iran
5. Royal Asiatic Society of Bengal and the visit of Mount Beaten
6. Parveen E,tesami
7. Kesai of Merv
8. Mahsati of Ganj

۱. مجله ایندو ایرانیکا، جلد ۲۲، شماره ۳-۴، ص ۱.

۲. برای نگارشات دکتر اسحاق به زبان انگلیسی و فارسی، ر. ک به اشاره (Index) ایندو ایرانیکا، ص ۲۲ (بخش انگلیسی) و صفحه ۲ (بخش فارسی)

9. A-glympse of legendary history of old Iran
10. Raja Ram Mohan Roy- His life and works
11. Shahid Balkhi
12. Shah Niamatullah- the King of Darveshes
13. Persian Alphabets
14. Education in Modern Iran
15. The life and works of Prof. E.G. Browne
16. Daqiqi- the Precourser of Firdausi
17. Hanzala Badghisi
18. Minjik Tirmizi- the Poet
19. Abul Hasan of Laukar
20. Avicenna Millenary Commemorative Stamps Explained
21. Bahar of Meshed
22. Bahar's Homage to India
23. Birthday Centenary Celebrations of the Late Prof. E.G. Browne
24. His Excellency Dr. Ali Asghar Hekmat, the Iranian Ambassador and Plenipotentiary in India
25. Indian Contribution to Arabic Language and Literature during the period A.H. 700-933/A.D. 1300-1526
26. Indian Contribution to Persian Language and Literature
27. Letter from Queen Elizabeth of England to Tahmasp 1, Shah of Persia
28. Qamari of Gurgaon
29. Qurratul'l-Ayan a Babi Martyr
30. Translation of Bahar's poem, Salam-i-Bahar bi Hind (Bahar's Homage to India)
31. Translation of Firdausi's Poem, Mayhan-Parasti
32. Translation of Husain Karimzadeh Iran Shah's poem, Harim-i-Ishq
33. Translation of Iraj Mirza's Poem "Mader"

34. Translation of Kisai's Poem
35. Translation of Mahsati's Rubai
36. Translation of Rudaki's poem "Mukafat-i-Amal
37. Translation of Saadi's poem "Athar-i-Ham Nashini"
38. Translation of Umar Khayyam's Rubai
39. Umarah of Merv
40. Obituary on Monseieur L.S. Dugin
41. Obituary on Prof. M.Mahfuzul Haq
42. Obituary on Syed Hasan Barani
43. Review of PERSIAN composition by Ghulam Hosein Darab

همچنین، مقاله‌های وی به زبان فارسی عبارتند از: الف: دانشمندان فارسی متوجه بشوید؛ ب: دوره چهارم مجله ایندو ایرانیکا؛ ج: راجه رام موهن رای؛ د: فقدان ادبی (وفیات بر درگذشت میرزا محمد قزوینی).

نگارشات دیگری هم با موضوعات گوناگون در دیگر مجله‌های هند و ایران به زبان انگلیسی و فارسی چاپ گردیده که از آنها خدمات علمی و بزرگ دکتر اسحاق به زبان و ادبیات فارسی روشن می‌گردد.^۱ اهتمام کلاس فارسی جدید در انجمن ایران کلکته، برنامه‌ریزی درسی برای دانشجویان فارسی در دانشکده و دانشگاه، و تأسیس کتابخانه‌ای مشتمل بر هزاران کتاب در مورد زبان و ادبیات فارسی، تاریخ و تمدن و فلسفه و اسلامیات بر زبان‌های انگلیسی، فارسی و اردو با اهدا سه هزار جلد کتاب گرانقدر خویش به انجمن ایران کلکته، انعقاد سمینار علمی و ادبی، سمپوزیم و مجالس مذاکره درباره زندگانی و کارگزاری سیاسی مردان علم و فضل فارسی نیز از خدمات مهم و فراموش ناشدنی دکتر اسحاق می‌باشد که در راه مطالعه و ترویج و پیشرفت زبان و ادبیات فارسی تأثیرگذار گردیده است. این نکته هم در ضمن خدمات دکتر اسحاق در خور اعتناست که وی فقط به خاطر انتشار کتب فارسی به تاریخ یکم فوریه در سال ۱۹۵۸ م، با عطایای گرانبهای خویش به شکل پانصد روپیه سرمایه‌ای به نام بورس

۱. ایندو ایرانیکا، جلد ۲۲، شماره ۳-۴، ص ۱۵.

دکتر اسحاق را در انجمن ایران دایر کرد که سلسله چاپ تصنیفات موصوف از این سرمایه آغاز گردید. آثار علمی، ادبی و تاریخی دکتر اسحاق عبارتند از:

۱. سخنوران ایران در عصر حاضر (به فارسی در دو جلد)

۲. شعر فارسی معاصر (به انگلیسی)

۳. چهار شاعره برجسته ایران (به انگلیسی)

۴. روضة الجنات فی اوصاف مدینة الہرات (ترتیب و تصحیح)

۵. هفت اقلیم (ترتیب و تصحیح)

تصنیفات و تألیفات فوق از عمده نمونه‌های جستجو، کنجکاوی، پژوهش و خدمات ارزنده دکتر اسحاق می‌باشد که از آن دانشمندی، لیاقت، قابلیت و استعداد و هنر دکتر اسحاق در زمینه زبان و ادبیات فارسی به ظهور می‌رسد که باید گفت که این همه خدمات گرانبهای دکتر اسحاق برای دانش آموزان و دانشجویان فارسی، هدیه‌ای گرانبه است که اهمیت و ارزش آن تا دم واپسین باقی خواهد ماند. ما کوشش می‌کنیم قدری به معرفی هر یک از آثار مزبور پرداخته می‌شود:

۱. سخنوران ایران در عصر حاضر

کتابی است دارای ۷۵۵ صفحه که در چاپخانه «جامعه ملّیه» دهلی در سال ۱۹۳۳ م/ ۱۳۵۱ هـ به چاپ رسیده. در این کتاب، اول به احوال و آثار سخنوران معاصر ایران که تعدادشان به ۳۳ نفر می‌رسد، با زیباترین عکس‌های آنان به اختصار پرداخته شده است. نام عده‌ای از برجسته‌ترین سخنوران که در کتاب آمده بدین ترتیب است:

۱. سید احمد ادیب پیشاوری؛ ۲. شاهزاده جلال‌الملک ایرج میرزا؛ ۳. خانم پروین اعتصامی؛ ۴. میرزا ابراهیم خان پور داود؛ ۵. حبیب یغمایی؛ ۶. میرزا علی اکبر خان دهخدا؛ ۷. فصیح‌الملک حاجی محمد تقی شوریده شیرازی؛ ۸. میرزا ابوالقاسم عارف قزوینی؛ ۹. میرزا محمد تقی ملک‌الشعرا بهار؛ ۱۰. میرزا عبدالعظیم خان قریب گرقانی؛ ۱۱. میر محمد رضا میرزاده عشقی و دیگران^۱.

---

۱. محمد اسحاق، سخنوران ایران در عصر حاضر، جلد اول، فهرست مندرجات، جامعه ملیه اسلامی، دهلی ۱۳۵۱ هجری.

در این کتاب پس از فهرست مندرجات، گفتار سید محمد علی جمالزاده با عنوان «تقریظ و تشکر» آمده است که مشتمل بر دوازده صفحه است.

درباره استعداد علمی دکتر اسحاق و درک و کنجکاوی و زحمات وی در جمع آوری این کتاب و اهمیت و ارزش این تصنیف ارزنده، سید محمد علی جمالزاده در «تقریظ و تشکر» می‌گوید:

”جمع آورنده کتاب مستطاب (سخنوران ایران در عصر حاضر) آقای محمد اسحاق، از فضیله‌های هندوستان و معلّم در دارالعلوم کلکته به سابقه علاقه مندی به ایران و ادبیات فارسی... از گلستان ادبیات مرز و بوم فردوسی و سعدی و حافظ و هموطنان خویش و مشتاقان علم و ادب، دامنی پر از گل و ریحان و معنی و عرفان از ایران ارمغان آورده‌اند. بر ما ایرانیان فرض است که از علو همت ایشان و دل‌بستگی که به ادبیات ما دارند، سپاسگزاری نموده و مسألت نماییم که توفیقات یزدانی شامل حال ایشان باشد... بدون تأمل و تردید می‌توان گفت که جمع آوری و طبع این مجموعه نفیس خدمت بزرگی به ادبیات فارسی می‌باشد و بلاشک خدمات و زحمات مصنف محترم نزد کلیه دوستداران ادبیات ایران منظور و مشکور خواهد بود“^۱.

سید جمالزاده با جملات زیر، این «تقریظ و تشکر» را به پایان می‌رساند:

”آقای محمد اسحاق در جمع‌آوری کتاب مستطاب خود هیچگونه طبقه بندی را لازم نشمرده‌اند و چون خواسته‌اند «سخنوران ایران در عصر حاضر» مجموعه کاملی باشد از کلیه نویسندگان ایران در عهد حاضر، از هر نویسنده که اسم و شهرتی داشته قطعاتی اختیار نموده و بدون آنکه عقیده شخصی خود و یا ثالثی را در ترجیح و تقدّم و تأخّر بعضی بر بعضی، مدار و معیار قرار داده باشند، در باب هر یک از نویسندگان، شرح حالی با کمال بی‌طرفی و بصیرت اضافه نموده و با قطعات مزبور به شکلی که مرغوب و مطلوب اهل خبیرت است به طبع رسانیده‌اند و بدین ترتیب، میدان مقایسه و قضاوت را برای کلیه

۱. محمد اسحاق، سخنوران ایران در عصر حاضر، جلد اول، فهرست مندرجات، تقریظ و تشکر، ص ۱.

خوانندگان محترم و قاطبه ناس که حکم او در واقع حکم تاریخ خواهد بود، بالمره آزاد گذارده‌اند. لهذا بنده نگارنده با اجازه ضمنی از جانب کلیه هموطنان و ادبا و فضلالی ایران و اشخاص بیگانه که به ادبیات فارسی تعلق خاطر و دلبستگی دارند و رواج آن را خواستار و مشوق می‌باشند، از مؤلف محترم صمیمانه تشکر نموده و بر همت عالی ایشان آفرین می‌خوانم^۱.

از این گفتار برمی‌آید که دکتر اسحاق با چه کلمات ارزنده و فرخنده به زبان یک دانشمند ایرانی، خراج تحسین و آفرین دریافت نموده که از دیدگاه آن شخصیت ارجمند، وی و کتابش هر دو در بازار علم و ادب بهایی گران دارند. سپس در این کتاب، مقدمه‌ای عالمانه و فاضلانه از دکتر اسحاق آمده است که شش صفحه دارد. متن کتاب در ۶۲۰ صفحه گنجانده شده است. همچنین در پایان کتاب، فهرست هجای مشتمل بر اسامی رجال، اماکن، ملل، قبایل، فرق، کتب و جراید، یک غلطنامه و یک دیباچه انگلیسی از قلم خود مؤلف آمده است. درباره این تصنیف گرانمایه، دیدگاه دکتر عطا کریم برق شاگرد عزیز دکتر اسحاق که با خدمات ارزنده اندیشمندان به زبان فارسی در هند و ایران آشنایی دارد، چنین است:

«تذکره‌نویسی به زبان فارسی بدون شک از زمان قدیم رواج داشته اما کتابی مانند «سخنوران ایران به زبان فارسی» می‌توان گفت که واقعاً وجود نداشت... با جمع آوری کتاب سخنوران در عصر حاضر، دکتر اسحاق شاهراه تازه‌ای باز کرد و بسیاری از دانشمندان دیگر، در آن شاهراه که دکتر اسحاق گشاده بود راه افتادند و به دنبال ایشان، کتاب‌های زیادی در ایران و هندوستان به روش سخنوران ایران به منصه ظهور رسید^۲.

۱. سخنوران ایران در عصر حاضر، ص ۱.

۲. ملاحظه شود نگارش دکتر عطا کریم برق «نظری به احوال و آثار دکتر محمد اسحاق، چاپ در مجله «ایندو ایرانیکا»، جلد ۲۲، شماره ۳ و ۴ (بخش فارسی) ص ۱۰.

۲. سخنوران ایران در عصر حاضر جلد دوم (به فارسی)

این اثر، کتابی است دارای ۶۵۵ صفحه که در سال ۱۳۵۵ هجری قمری مطابق با ۱۹۳۷ م. در چاپخانه دانشگاه دهلی به چاپ رسید. در این مجلد نیز بر احوال و آثار سخنوران معاصر ایران شامل ۵۱ سخنور برجسته با زیباترین عکس‌های آنان به اختصار پرداخته شده است که اسامی تعدادی از آنان، در ادامه ذکر می‌شود:

۱. میرزا علی محمد خان آزاد همدانی؛ ۲. محمد امین ادیب طوسی؛ ۳. میرزا صادق خان ادیب الممالک امیری؛ ۴. میرزا محمد علی بیضاوی؛ ۵. جهانگیر بن محمود جلیلی؛ ۶. میرزا علی اصغر خان حکمت؛ ۷. میرزا حسین خان دانش اصفهانی؛ ۸. میرزا رضا خان پرنس ارفع دانش تبریزی؛ ۹. میرزا تقی خان ضیاء لشکر دانش تهرانی؛ ۱۰. میرزا علی رضا خان دانش کرمانی؛ ۱۱. سید صادق خان سرمد؛ ۱۲. میرزا صادق خان رضا زاده شفق؛ ۱۳. میرزا لطف علیخان صورتگر؛ ۱۴. ابوالقاسم لاهوتی کرمانشاهی؛ ۱۵. میرزا حسن خان وحید دستگردی؛ ۱۶. نظام وفا و دیگران.

این مجلد، پس از فهرست مندرجات با یک «نامه» مشتمل بر سه صفحه به قلم میرزا محمد علی خان فروغی آغاز شده^۱. فروغی، دکتر اسحاق را مخاطب قرار داده در نامه می‌گوید:

”دوست گرامی از دریافت کتاب «سخنوران ایران در عصر حاضر» بسیار خوشنود شدم و بر مراتب اخلاصم نسبت به آن دوست دانشمند بسی افزود. چه من به شعر و ادبیات فارسی عاشقم و هر کس به گویندگان و نویسندگان ایران به دیده مهربانی بنگرد خالصانه به او محبت می‌ورزم“^۲.

سپس، مقدمه‌ای از دکتر اسحاق است و آن چهار صفحه دارد. متن کتاب از صفحه ۱ تا ۶۳۸ می‌باشد. در آخر کتاب، فهرست هجایی و غیره آن به همان ترتیب که در جلد

۱. میرزا صمد علیخان فروغی ذکاءالملک رئیس‌الوزرای سابق ایران مستغنی از بیان است. این سرنامه سراسر حکمت و پند را که در هنگام انتشار جلد اول کتاب «سخنوران ایران در عصر حاضر» به عنوان مولف مرقوم فرموده‌اند سرنامه مجلد دوم قرار داده‌اند. رجوع کنید «سخنوران ایران در عصر حاضر» جلد دوم.

۲. سخنوران ایران در عصر حاضر، جلد دوم، ص ۱.

اول به کار رفته مندرج شده است. دیباچه انگلیسی که به قلم دکتر اسحاق است، با دیباچه جلد اول فرق می‌کند و ۲۳ صفحه دارد و فاضلان می‌باشد. آنچه به زبان انگلیسی در آخر این مجلد اضافه شده یک سر آغاز به قلم خود دکتر اسحاق و یک پیشگفتار از «تیج بهادر سپرو» است. سر تیج بهادر سپرو کارشناس قضایی و دانشمند برجسته هند در مورد شخصیت ارجمند دکتر اسحاق و کتاب وی، اینطور اظهار نظر می‌کند:

“Maulvi Mohammad Ishaque, there must earn the gratitude Of a large number of his countrymen for introducing them to The wealth and variety of contemporary Persian Poetry”^۱.

(مردم هند باید از دکتر اسحاق تشکر نمایند که وی باعث آشنایی آنها با شاعران معاصر فارسی زبان شده است)

وی در وصف شأن و مقام دکتر اسحاق می‌افزاید:

“I have often wished that we would establish some direct cultural contact with Persia or Iran, as it is today, and I, therefore, heartily welcome Moulvi Mohammad Ishaque as a harbinger of that contact”^۲.

(دکتر اسحاق از پیشکسوتان گسترش روابط فرهنگی ایران و هند است)

۳. شعر فارسی معاصر (به انگلیسی)

این رساله دکتری محمد اسحاق به زبان انگلیسی است که زیر نظر پروفیسور «وی. اف. منورسکی» نگاشته و به سال ۱۹۵۰ م. در دانشگاه لندن دفاع کرده و سال ۱۹۵۳ م. در لاهور، پاکستان چاپ و در کلکته انتشار داده است. این کتاب شامل چند قسمت به قرار زیر است:

اول: پیشگفتار در پنج صفحه به قلم نواب مهدی یار جنگ بهادر است که در آن زمان، عضو آموزش و پرورش حیدرآباد دکن بود. وی در مورد کتاب و مؤلف می‌نویسد:

۱. سخنوران ایران در عصر حاضر، جلد دوم، ص ۱۱.

۲. همان.

“Mr. Ishaque’s dissertation is therefore all the more Welcome as it deals critically and in detail with the whole of this modern literature. It indeed reveals to us quite a new world on discovering which one has the same feelings as Keats had on reading Homer in Champman’s translation which he likes to those of Pizzaro “gazing silent on a peak in Darien’... it formats a valuable contribution to the contemporary criticism”¹.

(مقاله دکتر اسحاق بسیار مورد استقبال قرار گرفت چرا که به صورت انتقادی و به تفصیل درباره ادبیات مدرن سخن می‌گوید و اضافه مهمی به دنیای نقد است.)

دوم: سرآغاز در بیش از چهار صفحه به قلم مؤلف کتاب (دکتر اسحاق).

سوم: فهرست مطالب مشتمل بر عناوین زیر است:

الف: پیدایش شعر معاصر فارسی؛

ب: سخنوران معاصر؛

ج: تحول زبان فارسی در شعر؛

د: بحور اشعار از قدیم الایام تا عصر حاضر؛

ه: اقسام شعر مانند غزل، قصیده و غیر آن؛

و: موضوعات شعر مانند سیاسی، وطنی، ملی، اقتصادی و غیر آن از؛

ز: استنساخ؛

ح: منابع و مآخذ؛

ط: فهرست الفبایی.

در اهمیت و ارزش این رساله، دکتر عطا کریم برق که در دانشگاه کلکته رئیس

بخش عربی و فارسی بود، اینطور اظهار نظر می‌کند:

“این رساله از نظر جسامت و حجم اگر چه زیاد حجیم نیست، باز هم می‌توان

گفت از نظر مطالعه در اشعار جدید فارسی، کتابی بسیار مهم و گرانبه‌است.

زیرا این کتاب، خلاصه و هسته شعر و ادبیات فارسی معاصر می‌باشد.

1. Dr. M.Ishaque: Modern Persian Poetry, 1943, Kolkata, P. 25.

کتاب‌هایی که درباره شعر فارسی تا به حال روی تألیف دیده به مقام و اهمیت آن نرسیده‌اند. نگاهی به این رساله روشن می‌کند که پایه دکتر اسحاق در تاریخ شعر و ادبیات معاصر ایران چقدر بلند و توانا و درخشانده بوده است.^۱

۴. چهار شاعره برجسته ایران

کتابی است به زبان انگلیسی دارای صد صفحه که از طرف انجمن بزم ایران در سال ۱۹۵۰ م. به چاپ رسیده است. این کتاب را می‌توان مجموعه‌ای از چهار مقاله نامید، زیرا هر مقاله ابتدا جداگانه نوشته شده و بعدها یکجا ترتیب یافته و به شکل کتاب به چاپ رسیده است.

این اثر، نتیجه مطالعه، تحقیق و جستجوی دکتر اسحاق در سالیان دراز می‌باشد. در این مجموعه، به جستجوی احوال و آثار چهار شاعره ممتاز و بزرگ ایران پرداخته شده که به قرار زیر می‌باشند:

۱. رابعه قزداری در هشت صفحه؛ ۲. مهستی گنجوی در نوزده صفحه؛ ۳. قره‌العین در هشت صفحه و ۴. پروین اعتصامی در نه صفحه. این مقاله‌ها روی هم رفته مشتمل بر ۴۴ صفحه است.

از صفحه ۴۵ تا ۹۵ یک سلسله پیوست‌هایی است که در آن، تبصره‌های کوچکی مربوط به احوال و آثار یکصد و شش شاعره ایرانی و هندی گنجانیده شده است. چنانکه دکتر اسحاق در سر آغاز کتاب اظهار داشته این تبصره‌های کوچک، محض زمینه‌ای است برای جستجو و پژوهش دانشوران در آتیه تا براساس آن، کسی بتواند از تحقیقاتش بنایی بزرگ درست کند.

در آخر این کتاب، صفحه ۹۷ و ۹۸ مآخذ و منابع است و در دو صفحه آخر، فهرستی است به ترتیب الفبایی از آن یکصد و شش شاعره که در ملحقات به ذکر آنان پرداخته شده است.

---

۱. نظری به احوال و آثار دکتر محمد اسحق، دکتر عطا کریم برق، چاپ در «ایندو ایرانیکا» جلد ۲۲، شماره ۳-۴ (بخش فارسی) ص ۱۲-۱۳، ۱۹۶۹ میلادی.

مرحوم خواجه محمد یوسف - قاضی برجسته در دادگاه کلکته - درباره این تصنیف گرانمایه دکتر اسحاق چنین اظهار نظر می‌فرماید:

”این اثر مفید دکتر محمد اسحاق که به صورت تحقیقی به اختصار درباره زنان شاعره هند و ایران است نمونه‌ای را ارائه می‌کند که می‌توان تحقیقی جامع و فراگیر در این موضوع انجام گیرد“^۱.

۵. تصحیح کتاب روضات الجنات فی اوصاف مدینه هرات (به فارسی)

این کتاب تألیف معین‌الدین محمد الزمعی الاسفزاری می‌باشد که مؤلف، آن را به سال ۸۹۷ هجری قمری مطابق ۱۷۹۷ م. به پایان رسانیده است.^۲ دکتر اسحاق آن را با شش نسخه خطی مقایسه نموده و به پیوست مقدمه و حواشی و فهرست چهارگانه از طرف دانشگاه علیگر در سال ۱۳۸۰ هجری قمری مطابق ۱۹۶۱ م. تصحیح و چاپ نموده است. این کتاب، جزو انتشارات دانشگاه علیگر با اعانه دولت وقت ایران می‌باشد. دکتر اسحاق این کتاب را به دولت ایران تقدیم نموده. این کتاب، درباره موضوع تاریخ و دارای شرح مفصلی از احوال جغرافیایی و اوضاع طبیعی و ساختار شهر هرات و توابع و شهرهای همجوار از روزگار قدیم تا زمان مؤلف می‌باشد.^۳

تقسیم بندی کتاب به قرار زیر است:

۱. فهرست مندرجات؛
۲. فهرست مآخذ و منابع عمده‌ای که در تصحیح و ترتیب این کتاب از آنها استفاده شده؛
۳. نشانه‌های اختصاری که در پاورقی این کتاب به کار رفته؛
۴. مقدمه دکتر اسحاق؛
۵. دیباچه مؤلف کتاب روضات الجنات؛

۱. مراجعه کنید به نگارش "the works of Dr. Ishaque" به قلم قاضی کے، ام، یوسف، چاپ در ایندو ایرانیکا، جلد ۲۲، شماره ی ۳ و ۴، ۱۹۶۹ میلادی؛ ص ۱۲.

۲. مقدمه دکتر اسحاق در صفحات «کو» و «کط» ص ۲۶-۲۹.

۳. همان، صفحه «که» (۲۵).

۶. روضه اوّل مشتمل بر هفده صفحه؛
۷. روضه دوم مشتمل بر هفت صفحه؛
۸. روضه سوم مشتمل بر یازده صفحه؛
۹. روضه چهارم مشتمل بر سی و هشت صفحه؛
۱۰. روضه پنجم شامل صد و شصت و سه صفحه؛
۱۱. فهرست هجایی مشتمل بر اسامی رجال، اماکن، ملل، قبایل، فرق، کتب و دیگر مطالب؛
۱۲. غلطنامه.

دکتر اسحاق برای تصحیح و ترتیب این تألیف گرانمایه، زحمات بسیاری کشیده است که برای معرفی بیشتر، دیدگاه پروفیسور عطا کریم برق در سطور زیر بیان می‌شود:

”نگاهی به پاورقی متون روضات الجنّات و فهرست مآخذ و مدارک عمده‌ای که در تصحیح و ترتیب آن کتاب از آنها استفاده شده و همچنین نگاهی به مقدمه نغز و فاضلانہ دکتر اسحاق به ظهور می‌رساند که مصحح فاضل در تصحیح و ترتیب متون کتاب، جستجو و کنجکاوی زبردستانه‌ای به خرج داده و در این راه، زحماتی بی‌اندازه بر جسم و جان نزار و مریض خود روا داشته و تمام فضل و کمال و هنر خود را در کانون تحقیق و تفحص تمرکز داده حتی موفقیت درخشان و جاویدانی به دست آورد و می‌توان گفت که در تصحیح روضات الجنّات، بیشترین دانش و قابلیت و هنر خود را به ظهور رسانید و چیزی بسیار نغز و عالی از آب درآورد“.

۶. تصحیح کتاب هفت اقلیم

این کتاب، تألیف امین احمد رازی، در شرح احوال اشخاص و اماکن است و از کتاب‌های بسیار مهم و مفید به شمار می‌رود. این کتابی بزرگ و در چندین جزوه می‌باشد. سه جزوه آن که در یک جلد است، به صورت جداگانه از صفحات (۱-۱۱۲)، (۱۱۳-۲۰۸)، (۲۰۹-۳۱۱) به ترتیب در سال‌های ۱۹۱۸، ۱۹۲۷ و ۱۹۳۹ م.، از طرف

۱. ایندو ایرانیکا، جلد ۲۲، شماره ۴۳ بخش فارسی، ص ۱۵.

انجمن آسیایی کلکته پس از تصحیح و تقدیم به چاپ رسیده بود. دانشمندان برجسته فارسی، سر. ای. دینسین روز، خان بهادر مولوی عبدالمقتدر، ای. اچ. هارلی و خان بهادر مولوی محفوظالحق در این کار علمی شریک بودند.^۱ این نکته هم شایان ذکر می‌باشد که نخست، یک ایرانی (مرحوم جواد فاضل) هفت اقلیم را با تصحیح و تقدیم در سه جلد در تهران به چاپ رسانیده بود. ولی این نسخه در مقایسه با تصحیح دکتر اسحاق، دارای اشتباهاتی است و خیلی اعتبار ندارد. لذا، وی آن سه جزوه را که از طرف انجمن آسیایی کلکته به چاپ رسیده بود، درست دانسته و بقیه (جزوه دوم اقلیم الثالث از لار تا فیوم، را که به پایان رسیده بود و شماره آن اوراق ۳۷۹ صفحه است، خودش در تصحیح و ترتیب آن، دقت و توجه به خرج داده و در این کار فاضلانہ بسیار زحمت کشید و از طرف انجمن آسیایی کلکته مورد تحسین قرار گرفت. این نسخه، در سال ۱۹۶۳ م، به زیور چاپ آراسته گشت. مقدمه‌ای به زبان انگلیسی به قلم دکتر اسحاق نیز در این تألیف است که در ادامه نقل می‌شود. از آن مترشح می‌شود که خدمات ارزنده در این باره از طرف وابستگان انجمن مزبور حامل تحسین و آفرین است. دکتر اسحاق می‌نویسد:

”قابل ذکر است که کتاب هفت اقلیم در سه مجلد به تصحیح آقای جواد فاضل در تهران به چاپ رسیده است ولی متأسفانه به غیر از ده یادداشت هیچ گونه یادداشت دیگری در صفحات این اثر یافت نمی‌شود.

این کتاب دارای اغلاط زیادی است اگرچه مصحح به محتوای آن وفادار بوده است ولی هیچ گونه پیشگفتار و مقدمه‌ای بر آن ننوشته است این اثر ارزشمندی است که در حقیقت نمی‌بایست با اغلاط زیاد چاپ شود“^۲.

در رابطه با این خدمات ارزنده، دکتر اسحاق پیشنهاد کرده که کار انجمن آسیایی در این زمینه ادامه یابد. به همین خاطر کار تصحیح کتاب هفت اقلیم زیر نظر انجمن

۱. ایندو ایرانیکا، جلد ۲۲، شماره ۴۳ بخش فارسی، ص ۱۵.

۲. هفت اقلیم با ترتیب و تصحیح از دکتر اسحاق، جلد دوم، مقدمه انگلیسی، ص IV.

آسیایی می‌بایستی ادامه یابد تا زمانی که به طور کامل تصحیح شود.^۱
 پروفیسور عطا کریم برق - دانشمند برجسته در شبه‌قاره - استاد ارجمند خویش
 دکتر اسحاق را در این کار مهم و بزرگ در گزیده زیر، چنین تحسین می‌نماید:
 ”نظری به فهرست مطالب و پانویس متون و همچنین نظری به فهرست مآخذ
 و مدارک عمده‌ای که در تصحیح و ترتیب این کتاب از آن استفاده شده روشن
 می‌سازد که دکتر محمد اسحاق در تصحیح و ترتیب آن، حداکثر وقت و توجه
 را به خرج داده و بسیار زحمت کشیده و سال‌ها از اوقات شیرین خویش را در
 این کار صرف نموده تا کتاب را جالب و سودمند از آب درآورد. می‌توان گفت
 که با این تصحیح با ارزش، متون کتاب را فاضلانۀ جلوه داده و بر اهمیت آن
 کتاب افزوده است.“^۲

غیر از این آثار و تألیفات ارزنده که در صفحات گذشته به ذکر آن پرداخته شد،
 دکتر اسحاق یک فهرست از نسخه‌های خطی عربی در انجمن آسیایی کلکته نیز ترتیب
 داده که آن، اثری بسیار مهم و عالمانه می‌باشد و از طرف انجمن مزبور در سال
 ۱۹۵۱ م. به چاپ رسید. وی، در موضوع «سخنوران فارسی در عهد غزنویه» هم سرگرم
 کار بود و بیش از نیمی از این کار تحقیقی را به انجام رساند ولی مشیت الهی نبود که
 وی این کار علمی و بزرگ را به پایان برساند.^۳

خلاصه، دکتر اسحاق یکی از برجسته‌ترین دانشمندان زبان و ادب فارسی در هند و
 ایران محسوب می‌شد که همواره در ترویج زبان و ادبیات فارسی در هند سعی و جهد
 نمود و با همین آرزو به تاریخ ۱۲ سپتامبر سال ۱۹۶۹ م. در کلکته وفات یافت.^۴
 میان دانشمندان فارسی در ایران، شهرت و اهمیت دکتر اسحاق به اندازه‌ای بود که
 حبیب یغمایی مدیر مسئول مجله «یغما» در تهران پس از وفات وی، به عنوان «وفات

۱. هفت اقلیم با ترتیب و تصحیح از دکتر اسحاق، جلد دوم، مقدمه انگلیسی، ص ۴. IV

۲. همان.

۳. همان، ص ۱۵.

۴. همان، ص ۳۲.

دکتر محمد اسحاق» مقاله‌ای در دو صفحه نگاشته و چاپ کرد که قسمتی از آن در ادامه نقل می‌شود:

”پروفسور محمد اسحاق از عاشقان صمیمی ادب و فرهنگ ایران بود و عمر و مال و اهتمام خود را در ترویج زبان و ادب فارسی صرف کرد و می‌توان گفت ایران را همان قدر دوست داشت که هندوستان را... از تألیفات و تصحیحات دکتر اسحاق آنچه به چاپ رسیده، سه جلد «سخنوران ایران در عصر حاضر»^۱، «هفت اقلیم»، «روضات الجنات» و «چهار شاعره بزرگ ایران» است. در این اواخر، درصدد تألیف کتابی از شاعران عصر غزنوی بود و نیز انتشار کتابی به مناسبت بیست و پنجمین سال تأسیس مؤسسه فرهنگی ایران در هندوستان شامل مقالاتی از ایران شناسان جهان بود.

مرحوم محمد اسحاق به نویسنده این سطور عنایت و محبت و توجه خاصی داشت که سزاوار است طی بحثی مفصل مطرح شود که خود گوشه‌ای از تاریخ ادبی معاصر است. مرحوم محمد علی فروغی، مقدمه‌ای بر کتابش نوشت و مرحوم اعتمادالدوله وزیر معارف در سال ۱۳۰۸ (ه ش) از وی پذیرایی‌ها فرمود. جناب علی اصغر حکمت و همچنین دیگر بزرگان و استادان کشور با وی دوستی داشتند. خداوندش بیامرزد که مردی دانشمند و کم نظیر بود.^۲

ایرج افشار مدیر مسئول ماهنامه «راهنمای کتاب» به مناسبت درگذشت محمد اسحاق این چنین خراج عقیدت تقدیم نموده است:

”پروفسور محمد اسحاق ایران دوست و ایران شناس و محقق ادبیات فارسی که در کلکته مقیم و استاد دانشگاه آن شهر بود، اوائل مهر ماه درگذشت. با فوت او یکی از مروّجان زبان و ادب فارسی در هند از دست رفت. این مرد،

۱. در زمانی که استاد معظم دکتر محمد اسحاق کتاب «سخنوران ایران در عصر حاضر» را ترتیب می‌داد می‌داد قرار بود که این کتاب را در سه جلد بیرون آورند اما توفیق راه نیافت و تنها دو جلد به ترتیب و چاپ رسید و جلد سوم از تدوین بماند. عطا کریم برق، رجوع کنید به ایندو ایرانیکا، جلد ۲۲، شماره ۳-۴، بخش فارسی پانوشت ص ۱۹.
۲. نقل از مجله یغما، تهران ۱۳۴۸، حبیب یغمایی مدیر مسئول.

که بیش از چهل سال از عمر خود را در این راه مصروف کرد، کتاب‌های مفیدی نوشته و در ایجاد «انجمن ایران» و نشر مجله «ایندو ایرانیکا» خدمت مهمی کرده بود^۱.

ابیاتی از مجله «یغما» نقل می‌شود که حبیب یغمایی به زبان شعر، دکتر اسحاق را ستوده و از آن، ارزش و اهمیت دکتر اسحاق روشن می‌گردد.

چراغ روی زمین مشعل هندوستان	محیط علم و کمال محمد اسحاق خان
به یونیورسیتی اوست چو آفتاب منیر	پروفسور با کمال نیست چو او در جهان
به علم تاریخ، اوست معلّم اولین	به ضبط تاریخ شد مورّخی نکته دان
هم ادبیات از او به هند رونق گرفت	در عربی فارسی است یگانه خاوران
سزد کند افتخار هند در این روزگار	به شهر کلکته چون شده است او را مکان
بشر به طهران نظر به اشرف‌الدین نمود	منزل ما شد ازو رشک ریاض جنان
به دهر پاینده باد محمد اسحاق خان	با رفقا زنده باد محمد اسحاق خان ^۲

به علاوه، عده‌ای از سخنوران هندی هم پس از درگذشت دکتر اسحاق، وی را منظوم خراج عقیدت تقدیم نموده‌اند. پروفسور «سید حسن سرمد» رئیس بخش فارسی، دانشگاه پتنا این طور می‌سراید:

آمده است این خبر ز کلکته	رفت اسحاق از جهان ناگاه
آنکه او بود مرد دانشمند	هم یکی اوستاد دانشگاه
سوگوارند دوستدارانش	مرگ او هست صدمه جانکاه
تربتش باد مرجع رحمت	خاک او پاک باد طاب ثراه
فکر سرمد چو کرد در تاریخ	داد امداد هاتف درگاه
با سردرد گفت سال وفات	«رفت اسحاق سوی جنت آه»

پروفسور سید شاه عطاء‌الرّحمن عطا کاکویی هم از دانشگاه پتنا دکتر اسحاق را در نظم ذیل این چنین خراج عقیدت نموده است:

۱. نقل از مجله ماهنامه «راهنمای کتاب» تهران، آذر - دی ۱۳۴۸ سال دوازدهم شماره‌های ۹ و ۱۰، ص ۵۸۷ از مدیر مسئول آقای ایرج افشار.
۲. مجله ایندو ایرانیکا، جلد ۲۲، شماره ۳-۴.

حیف صد حیف دکتر اسحاق   کرد رحلت ز بزم کون و فساد
 بیکر خلق و انکسار و خلوص   نیک دل، نیک ذات نیک نهاد
 همه را دوست داشت بود تهی   سینه صافش ز بغض و عناد
 خبر مرگ چون رسید، شدند   همه احباب مخلصش ناشاد
 بهر تاریخ سال رحلت او   خاطر غم زده به فکر فتاد
 با سر درد از عطای حزین   گفت هاتف «غریق رحمت باد»

یک رباعی به قلم پروفیسور محمد اسماعیل شامل خراج عقیده می‌باشد:
 دکتر اسحاق که از بزم ایران رفت   از بزم جهان به بزم یزدان رفت
 بوده روشن چراغ علم و عمل   آه چه رفت! روح بزم ایران رفت^۱

آقای «علقمه شبلی» که در کلکته زندگی می‌کند و شاعر برجسته زبان اردو در هند به شمار می‌رود، به زبان فارسی هم شعر می‌سراید. ایشان در یک نظم به عنوان «به یاد دکتر اسحاق»، این دانشمند فارسی را با قلب صمیمانه، چنان خراج عقیده تقدیم نموده‌اند که جذبات و احساسات قلبی شاعر به ظهور می‌آید:

ای روشنی دیده عرفان چگونه‌ای؟   وی زندگی محفل ایران چگونه‌ای؟
 ما بی تو زنده‌ایم ولی این چه زندگی؟   بی ما تو در بهشت بهاران چگونه‌ای؟
 بی‌رنگ و بوست گلشن دانش، بدون تو   روح روان این ادبستان چگونه‌ای؟
 دیر و حرم ز درد فراق است مضطرب   ای ناز کفر و رونق ایمان چگونه‌ای؟
 پر آب چشم نرگس و بی‌رنگ لاله است   ای رنگ بخش باغ و بهاران چگونه‌ای؟
 ما تیره روزگار به ماتم نشسته‌ایم   ای رشک ماه و مهر درخشان چگونه‌ای؟
 سوزیم ما در آتش فرقت به روز و شب   ای شمع بزم و روح گلستان چگونه‌ای؟
 شب‌نم فشانی آسمان بر مرقدت کناد!   بر روح پاک رحمت یزدان زیاده باد!^۲

به علاوه، اشعاری به زبان عربی که از کلک خامه پروفیسور «مولانا ابومحفوظ الکریم معصومی» دانشمند برجسته زبان عربی و فارسی در هند و عرب، در خراج

۱. مجله ایندو ایرانیکا، جلد ۲۲، شماره ۳-۴، ص ۱۷-۱۸.

۲. همان، جلد ۲۳، شماره ۳، بخش فارسی، ص ۱.

عقیدت وی به دکتر اسحاق تراویده و شعرهایی که خلیل‌الرحمن (مرحوم) شخصیت برجسته و فارسی دوست دربارهٔ دکتر اسحاق به زبان اردو سروده است، آن همه لایق درج هستند؛ ولی برای پرهیز از اطالۀ کلام، از نقل آن احتراز می‌جویم.^۱

دکتر اسحاق که در هند و ایران، دارای شخصیتی ارجمند بود، علاوه بر دریافت خراج عقیدت به زبان شعر، از طرف نویسندگان هر دو سرزمین، به شکل مقاله‌های زبان انگلیسی و فارسی، گلهای عقیدت و خراج تحسین دریافت نمود که دلیل بر شخصیت پر ارزش و ارجمند وی می‌باشد. در ادامه، فهرست مقالات پر مغز و ارزنده نویسندگان درج می‌شود:

۱. نظری به احوال و آثار دکتر محمد اسحاق به قلم پروفیسور عطا کریم برق (مرحوم) استاد دانشگاه کلکته؛^۲
۲. درگذشت محمد اسحاق به قلم ایرج افشار مدیر مسئول «راهنمای کتاب» تهران؛^۳
۳. وفات دکتر محمد اسحاق به قلم حبیب یغمایی مدیر مسئول «یغما» تهران؛^۴
4. Dr. M. Ishaque: A Adevotee of the Temple of Learning by S.A.H. Naiyer
5. Dr. M. Ishaque: A Pioneer of Persian Studies in India by Gholam Sarwar
6. Dr. M. Ishaque: A Symbol of Friendship and Sincerity, by Hira Lal Chopra.
7. Dr. M. Ishaque: A Symbol of Indo-Iranian Cultural Friendship by Dr. Md. Mansoor Alam.
8. Dr. M. Ishaque: His Life and Achievements by M.A.Majid.
9. Dr. M. Ishaque is no more, by K.M.Yusuf.
10. Dr. Muhammad Ishaque: A Subjective Assesment, by M.Shamoon Israeli.
11. Dr. Mohammad Ishaque As a Man and As a Scholar, by Md. Amin.
12. Dr. Mohammad Ishaque as I knew Him, by Syed Hasan.

۱. ایندو ایرانیکا، جلد ۲۲، شماره ۳-۴، ص ۱۰-۱۲.

۲. همان، ص ۱-۱۶.

۳. همان، ص ۲۱.

۴. همان، ص ۱۹-۲۰.

13. Dr. Md. Ishaque: A Champion of Indo- Iranian Cultural Relations in the 20th Century, by Dr. Hafiz Md. Tahir Ali.

دکتر اسحاق در این دنیای مادی نیست ولی به سبب خدمات گرانبهایش برای پیشرفت زبان و ادبیات فارسی همواره زنده خواهد ماند. وی در ذات خویش یک انجمن بود و مانند چراغ و مشعلی برای هدایت و راهنمایی دانش آموزان و دانشجویان فارسی در هر زمانه و هر کشوری تابنده و روشن خواهد ماند. این شعر حافظ نذر این شخصیت برجسته و ارجمند می‌گردد:

هرگز نمیرد آنکه دلش زنده شد به عشق   ثبت است بر جریده عالم دوام ما

منابع

۱. اسحاق، محمد، سخنوران ایران در عصر حاضر، جلد اول، فهرست مندرجات، جامعه ملیه اسلامی، دهلی ۱۳۵۱ هجری.
۲. اسحاق، محمد، هفت اقلیم، جلد دوم، بخش فارسی، انجمن آسیایی کلکته، ۱۹۶۳ میلادی.
۳. مجله ارمغان، سال یازدهم، شماره ۷، تهران ۱۹۳۰ میلادی.
۴. مجله ایندو ایرانیکا، جلد ۲۲، شماره ۳-۴، کلکته ۱۹۶۹.
۵. مجله ماهنامه راهنمای کتاب، شماره‌های ۹ و ۱۰، تهران، آذر - دی ۱۳۴۸.